

○ Передмова	102
○ Вступ: Концепція проекту «Прогулянки пам'яттю»	105
○ Розділ 1: Теорія	
Концепції ідентичності, пам'яті та спогадів, що нерозривно пов'язані.....	106
Політика пам'яті.....	107
Увічнення пам'яті: Форми та функції пам'ятників.....	109
«Подальше життя» пам'ятника.....	110
○ Розділ 2: Заняття для тренінгу	
Запропоновані заняття для проекту «Прогулянки пам'яттю».....	111
Моя, її, його історія	113
Сценарії пам'яті	114
Музей пам'яті	115
Що таке пам'ятник для вас?	117
«Читаючи пам'ятник»: порівняння різних пам'ятників в Європі.....	118
Мій ідеальний пам'ятник	121
○ Розділ 3: Опис відеороликів «Прогулянки пам'яттю»	
Транскрипти сюжетів відеороликів, зроблених у Кишиневі, Києві та Сараєво ...	122
Короткий опис та посилання на ролики, зроблені в Боснії і Герцеговині, Молдові, Україні	128
○ Розділ 4: Освітні заняття за відеороликами «Прогулянки пам'яттю»	
Моя відповідальність за пам'ять минулого	134
Придністровський конфлікт: два погляди на подію	136
Свобода слова: пам'ятник журналісту Г. Гонґадзе	141
○ Враження учасників з Боснії і Герцеговини, Молдови й України про тренінги «Прогулянки пам'яттю»	145
○ Майбутнє проекту «Прогулянки пам'яттю» очима авторів та експертів....	147

Передмова

Кожен із нас упродовж життя зав'язує власні вузлики пам'яті. Вони пов'язані з ключовими подіями в нашому житті, в житті нашої родини, в колах нашого спілкування. Буває, що вузлики пам'яті зав'язуються нами у зв'язку з поворотними подіями в нашій країні, створюючи об'єднуючий майданчик для спільних переживань, які перетворюються на спогади. На дотик ці спогади – однорідні і суперечливі, болісні і цілющі, чіткі й заплутані, озвучені вголос і розділені або так і не виголошені, сховані глибоко всередині нас.

Якоїсь хвилини ми усвідомлюємо, що ці вузлики – вузлові точки або ключові моменти нашого життя – сформували нас такими, якими ми є сьогодні. Ми складаємося з них і навіть можемо створити «карту пам'яті» на основі власного життя.

Німецький письменник Гюнтер Грасс порівнює пам'ять із цибулиною: «Пам'ять, якщо їй дошкуляти питаннями, уподібнюється цибулині, в якій не одна оболонка, їх багато. І якщо цибулину розрізати, то потечуть сльози, тому що вона скаже правду лише коли її очиститимуть».

Пам'ять є складною в своїй багатшаровості і безапеляційності. Будучи власною у кожної людини, у кожного представника певного колективу або народу, вона рідко запрошує до діалогу, особливо якщо справа стосується «історичної пам'яті» та її агентів. Ареною історичної пам'яті є, наприклад, населений пункт, де ми живемо. І якщо подивимося на карту міста і його культурний ландшафт, то побачимо, що вулиці, пам'ятники і будинки і є тими самими місцями пам'яті, у взаємодії, а часом і протиборстві яких формується історична пам'ять. «Карта пам'яті» міста дає вірне уявлення про етапи дорослішання, кризові періоди і конфлікти всередині міського простору, і якщо ми хочемо дізнатися через цю «карту» історію міста краще, слід бути готовим до того, що виникнуть доречні запитання або й навернуться сльози.

У цьому посібнику ми хочемо познайомити вас із тим:

- як можна досліджувати своє місто і його історію через вивчення пам'ятних знаків, пам'ятників, меморіальних комплексів;
- як за допомогою відеоінтерв'ю на вулицях можна спонукати жителів міста замислитися над тим, яким вони бачать навколишній міський простір і історію, частиною якої вони є;
- як на прикладі відеороликів, знятих про пам'ятники і події в Боснії і Герцеговині, Молдові та Україні, тобто виходячи за межі одного регіону, та залучення прикладів з різних країн, можна працювати з історичними подіями, що не мають однозначної оцінки, з суперечливими питаннями історичної пам'яті, з тим, як історія переплітається з правами людини і викликами сучасного суспільства.

Посібник ґрунтується на новій освітній методиці «Прогулянки пам'яттю», розробленій музеєм «Дім Анни Франк» (Амстердам, Нідерланди) і досвіді її використання в Україні, Молдові, Боснії і Герцеговині.

У посібнику ви знайдете короткий опис методики «Прогулянки пам'яттю». У теоретичній частині пропонується пояснення концепцій ідентичності, пам'яті й увічнення пам'яті, а також видів пам'яті, її функцій. У розділі «Освітні заняття» пропонуються вправи з тренінгів, проведених для старшокласників і студентів у Києві, Кишиневі, Мукачеві та Сараєво.

З результатами роботи за даною методикою можна ознайомитися, переглядаючи відзняті відеоролики з трьох країн. Пропонується кілька варіантів використання відеороликів у процесах формальної та неформальної освіти.

Координаторка видання: Кіра Крейдерман

Видання готували:

- Передмова
Кіра Крейдерман
- Вступ
Лаура Боерхаут
- Розділ 1. Теорія
Лаура Боерхаут
- Розділ 2. Заняття для тренінгу
Кіра Крейдерман, Лаура Боерхаут
- Розділ 3. Опис відеороликів
«Прогулянки пам'яттю»
Кіра Крейдерман, Лаура Боерхаут
- Розділ 4. Освітні заняття за відеороликами
«Прогулянки пам'яттю»
Олександр Войтенко
- Редактор англійської версії
Карл Донован
- Перекладачка української версії
Ельзара Галімова
- Редакторка української версії
Анна Ленчовська
- Коректорка української версії
Наталія Непийвода
- Перекладачка румунської версії
Крістіна Ричкова
- Редакторка румунської версії
Рамона Стеліана Стойка
- Історичні редактори
Михайло Тяглий, Лаура Боерхаут
- Дизайнерка видання
Дарья Страйстер

Подяка

Баррі ван Дрієл (Дім Анни Франк), Карл Донован (Корпус миру в Молдові), організатори і розробники проекту «Прогулянки пам'яттю» в Молдові та Україні: Анна Ленчовська (Конгрес національних громад України), Михайло Тяглий (Український центр вивчення Голокосту), Олександр Войтенко (Всеукраїнська освітня програма «Розуміємо права людини»), Талі Падан (Дім Анни Франк); фотографи: Дарья Страйстер, Аліна Варфоломєєва, Ілона Істоміна, Анна Якутенко; відеоредактори: Євгеній Мунтяну, Альфія Шевченко, Любов Шиндер; волонтери: Антоніна Смирнова, Андрій Книжний; організатори і розробники проекту «Прогулянки пам'яттю» в Боснії: Ніна Шеремет (Молодіжна Ініціатива за права людини ВіН), Ламія Ландзо (Людство в дії), Ніколас Молл, Лукас Еллмер та Арон Петерер (Дім Анни Франк); фотографи: Інга Котло та Марко Матович, та всі, хто доклав зусиль, аби це видання побачило світ.

Резюме

«Прогулянки пам'яттю» – це інноваційна освітня методика, яка стимулює молодь до критичного осмислення пам'ятників у місці їхнього проживання. Молоді учасники навчаються проводити дослідження пам'ятників і вивчати їхнє значення для себе і своєї громади в сучасному суспільстві. На семінар «Прогулянки пам'яттю» збирається група з приблизно п'ятнадцяти учасників, 15–20 років, щоб дослідити питання, пов'язані з процесом увічнення пам'яті, того, як події минулого трансформовано у пам'ятники. Учасники обговорюють власні погляди на те, як зберігати пам'ять про ці події. На семінарі, що триває від трьох до п'яти днів, учасники в групах працюють над створенням коротких відео про різні пам'ятники. Молоді люди досліджують причину встановлення (кому, коли і з якої нагоди) пам'ятника, його роль у суспільній пам'яті, обмінюються поглядами на проблему, а також обговорюють його значення для минулого, сучасного і майбутнього.

Цілі

Історична свідомість і критичний аналіз увічнення пам'яті

Залучаючи молодих людей до процесу увічнення пам'яті, їх заохочуватимуть до критичного осмислення суперечливих і невимовних історій пам'ятників. Навчаючись у експертів та свідків історичних подій, вони сформулюють власне розуміння пам'яті і її функції. Вивчаючи смисли, які несуть пам'ятники, учасники починають краще усвідомлювати суперечливі моменти історії: конкуруючі дискурси, про які публічно говорять (або ті, про які мовчать). Учасники визначають, хто є найбільш зацікавленими сторонами та особами, які приймають рішення щодо спорудження того чи іншого пам'ятника.

Сприяння активній громадянській позиції

Тематика семінару сприяє формуванню у учасників критичного погляду на відображення минулого в сьогоденні. Учасникам пропонується подумати про власні погляди на пам'ять. Процес пошуку відповіді і розмірковування над цими питаннями сприятиме обізнаності молоді про свою роль у процесі вшанування пам'яті про минуле. Учасникам пропонується ділитися цими поглядами в своїх спільнотах і замислитися над власною формою участі у суспільній репрезентації минулого в сьогоденні. Власний досвід осмислення пам'ятників і створення у групі відеороликів посилює ефект від участі.

Міжкультурні колективні дії і навчання

Організація міжшкільних, міжетнічних і міжнародних семінарів забезпечує міжкультурний контекст і дає можливість обговорити різні способи увічнення пам'яті та сприяє діалогу

і взаєморозумінню через кордони. Тема увічнення пам'яті може служити інструментом, щоб виокремити унікальний нарратив минулого кожної культури і її зв'язки з сьогоденням.

Оволодіння новими знаннями та навичками

Учасники навчаються досліджувати пам'ятники, інтерв'ювати людей і набувати корисних навичок кіновиробництва за допомогою цифрових технологій.

Підсумки / що далі

Цікавий та інтерактивний семінар адаптується до місцевих потреб, як правило, триває від трьох днів і включає семінари та лекції з увічнення пам'яті, екскурсії до різних пам'ятників, день інтерв'ю та зйомок, і день редагування та доопрацювання фільмів. Після закінчення роботи над відеороликами можна організувати публічний показ, а також подальшу діяльність: освітні семінари та тренінги, де обговорюється ця тематика.

Розділ 1:

Теорія

Концепції ідентичності, пам'яті та спогадів, що нерозривно пов'язані

Гуляючи будь-яким містом, перехожий натрапляє на спадщину війни, конфлікту і страждання. Для суспільств, що відновлюються після періоду насильницького конфлікту, пам'ять про нього є серйозним викликом. Трагічні події та спогади про них породжують складні питання: як пам'ятати, що сталося і як рухатися далі.

Після завершення конфлікту люди, які вижили, часто збираються разом, щоб згадати те, що сталося, і оплакати померлих. Визнання та збереження спогадів про страждання є одним із способів, за допомогою якого суспільства та їхні громадяни можуть зміцнити свої травмовані соціальні ідентичності і посилити згуртованість, надаючи сенсу конфліктному минулому.

Спільні спогади, розповіді і міфи використовуються індивідами та соціальними групами, щоб надати сенсу своїй ідентичності. Кожна людина або група підтримує свою ідентичність, своє «почуття тотожності» (Гіллс 1994), пам'ятаючи, і внаслідок цього те, як ми діємо і ділимося своїми історіями в нашому повсякденному житті, впливає і на наші спогади, і на те, як ми себе визначаємо.

Яким чином ми «зберігаємо» наші спогади також часто залежить від павутини соціальних груп. Починаючи від сім'ї до релігії та до нації – ми є частиною того, що існує тут і зараз. Те, як

ми ділимося спогадами у себе вдома, в школі, в Інтернеті, в публічному просторі, телебаченні і в кіно – це все зразки того, як ми особисто пам'ятаємо наш досвід і якого значення надаємо минулому і сьогоденню (Асман 2008; Гальбвакс 1992).

Ця «колективна пам'ять» (термін, який було введено до наукового обігу Морісом Гальбваксом) містить і соціальну пам'ять (форму, за допомогою якої ми ділимося тим, що відбувалося у наших родинах, коли носії подій помирають), і культурну та політичну пам'ять, яка передає ці спогади від покоління до покоління за допомогою підручників та комеморативних практик (Асман 2008).

Ці різні форми «колективної пам'яті» сприймаються всередині груп по-різному, і рідко можуть розцінюватися як чіткі і однорідні (Вертч 2002). З одного боку, спогади часто слугують процесу формування колективної ідентичності, яку соціальні групи використовують для підтримки іміджу героїзму і жертвності – представляючи собою однорідну розповідь, яка ігнорує деякі нег'ативні аспекти, підкреслюючи інші, позитивні. Інша форма передачі пам'яті залишає простір для взаємодоповнення поглядів всередині груп про те, що саме пам'ятається. Однак такий плюралізм може призвести до суперечок між членами групи, і тому може стати на заваді формуванню загальнодоступної оповіді про минуле (Вертч 2002).

Політика пам'яті

Міста можна розглядати як «живі музеї», що розкривають в камені різноманітні зацементовані спогади. Пам'ятники, назви вулиць і навіть місця пам'яті без розпізнавальних знаків містять повідомлення про минуле і для майбутнього.

Зважаючи на дразливий характер тематики та тісний зв'язок із формуванням ідентичності, ці публічні повідомлення про минуле можуть спричинити серйозні розбіжності щодо того, які історичні наративи повинні бути представлені.

Час від часу процес спорудження пам'ятників викликає вкрай емоційні дискусії в суспільстві, позаяк звернення до воєнного минулого відбувається не лише в особистих спогадах, але також використовується політиками – зазвичай хибно – для сприяння конкретній інтерпретації історії.

Тому ці пам'ятники не тільки розповідають про саму історію, але часто нерозривно пов'язані з нинішніми потребами та інтересами. (Каббіт 2007). Відтак пам'ятники можуть бути цікавою відправною точкою для погляду на те, які історії розповідаються та які історії на даний час замовчуються в публічному просторі.

Оглядаючи меморіальний ландшафт, ми можемо визначити різні соціальні групи, що діють у збереженні пам'яті в суспільстві.

Держава, ухвалюючи рішення щодо того, як має виглядати публічний простір, має великий

вплив на те, яку версію історії вчать у школі і на те, що публічно відзначається. Під час націєтворчих заходів може бути представлено певне бачення минулого, сьогодення і майбутнього, у той час як небажані спогади можуть бути придушені. Роблячи це, держава забезпечує стабільність і виправдовує своє бачення і політику, що є особливо важливим для неї після зміни режиму або періоду війни (Коннертон 1989). Ця політична пам'ять підтримується створенням пам'ятників і публічної презентації символів і міфів. Назви вулиць змінюються, відкриваються пам'ятники новим героям, а освіта і суспільний дискурс формують єдину історію про те, що сталося. Таким чином, комеморативними практиками можуть легко зловживати задля маніпулювання та створення бажаного історичного нарративу.

Певну роль на цій «арені пам'яті» (Ашплант 2004) можуть відігравати учасники події, ветерани, правозахисники, митці та інші зацікавлені особи. Ці соціальні групи не завжди домовляються між собою, що часто призводить до конкурентної боротьби за пам'ять. Тим не менше, політична влада зазвичай приймає остаточне рішення про те, який пам'ятник отримує фінансування і визнання. Внаслідок цього про деякі спогади – особливо пов'язані з соціальними табу в суспільстві – будуть мовчати і ігнорувати їх чи маргіналізувати, і, внаслідок цього деякі групи матимуть труднощі з висловленням своєї інтерпретації історії. Таким чином, створення пам'ятників має багато спільного зі змаганнями за владу між різними групами суспільства.

Приклади труднощів згадування минулого:

У Прієдорі, районі північно-західної Боснії і Герцеговини, під час війни 1992–1995 років багато людей загинули у концентраційних таборах, таких як Трнопольє. Сьогодні ніщо не нагадує перехожому про тисячі НЕ-сербів, які тут були закатовані, згвалтовані і вбиті. Єдине, що потрапляє на очі відвідувачу – це пам'ятник на честь полеглих сербських солдатів в іншому місці. Незважаючи на численні спроби асоціацій жертв ушанувати пам'ять жертв таборів, цього й досі не було зроблено.

2012 року в Берліні було відкрито пам'ятник жертвам геноциду ромів та синті під час Другої світової війни. Це – перший пам'ятник ромським жертвам на державному рівні, для нього обрали місце у центрі столиці. Пам'ятник був відкритий після декількох років публічних дискусій про дизайн меморіалу і його вартість. Меморіал розташований на Сімсонвеґ в парку Тіргарден у Берліні, на південь від Райхстагу, поруч з Бранденбурзькими воротами.

<https://www.youtube.com/watch?v=Dt8wVtOeJ78>

У Бабиному Яру в Києві нацисти знищили понад 100 000 осіб у 1941–1943 роках. Серед убитих – євреї, роми, українські націоналісти, психічно хворі, військовополонені та політичні опоненти. У повоєнні десятиріччя радянська влада відмовлялася вшанувати пам'ять більшості загиблих, навіть намагалася стерти Бабин Яр фізично. Після довгих протестів нащадків жертв і громадськості у 1976 році був зведений пам'ятник. Він зображував радянських військовополонених і підкреслював поняття героїчного опору, хоча насправді загиблі переважно були цивільними особами. Коли Україна стала незалежною, різні групи встановили свої пам'ятні знаки, проте меморіальний комплекс не було створено. На місці масового вбивства деякі люди гуляють, влаштовують пікніки або грають у футбол.

Увічнення пам'яті: форми та функції пам'ятників

Пам'ятники є лише одним із багатьох способів надати сенсу конфліктному минулому. Разом із фільмами, книгами, ЗМІ та підручниками історії вони формують громадську культуру пам'яті. Розташовані у публічних місцях, пам'ятники є потужним символом впливу історії на сьогодення. Коли ми обговорюємо пам'ятники, виявляється, що це необов'язково мають бути статуї полеглих солдатів – це різні місця пам'яті, починаючи від зруйнованих будівель, назв вулиць і до кладовищ.

Пам'ятники війни можуть мати різні функції. Меморіали допомагають зберегти певні спогади про події або осіб і завжди показують певний погляд на минуле, залежно від ініціатора пам'ятника. Вони можуть мати психотерапевтичну функцію, засвідчуючи страждання жертв, або можуть слугувати місцем зустрічі, де постраждалі та відвідувачі можуть оплакати та вшанувати мертвих. Вони також можуть служити як попереджувальний сигнал «ніколи більше», щоб навчити майбутні покоління, або служити об'єднуючим символом. Ми також можемо побачити, як пам'ятники використовуються, щоб спровокувати і висловити гнів і жагу помсти.

Боротьба навколо створення пам'ятника зосереджується не лише на його історичному посланні, але також тісно пов'язана з естетикою і архітектурою. Яке місце має пам'ятник отримати? Як це має виглядати? Які символи повинні використовуватися? Ці питання можуть викликати запеклі суперечки.

ЗБЕРЕЖЕМО ПАМ'ЯТЬ!
Згадуємо і визнаємо

НІКОЛИ БІЛЬШЕ!
Навчання та попередження

**ПРОСЛАВЛЯЄМО
І ЗАПЕРЕЧУЄМО!**
*Вибіркова пам'ять
і забування*

ЗВИНУВАЧУЄМО КАТІВ!
Обвинувачення

**ВШАНУЄМО ПАМ'ЯТЬ
БЕЗНЕВИННИХ ЖЕРТВ!**
Вшанування і скорбота

«Подальше життя» пам'ятника

Пам'ятники отримують сенс тільки у тому, як вони використовуються або не використовуються на даний час. Вони є частиною більш широкого процесу увічнення пам'яті, який підтримується пам'ятними церемоніями, де різні соціальні групи збираються разом, щоб зберегти пам'ять. Але як суспільство сприймає пам'ятник? Яке повідомлення несе пам'ятник і яке він має значення? Хто побудував пам'ятники та чому? Чи відомо про те, що деякі спогади більш помітні, а інші відсутні в публічному просторі?

Саме цим темам присвячено семінар «Прогулянки пам'яттю».

Забуті, трансформовані та суперечливі: огляд пам'ятників

Україна, Київ: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», збудований на початку 1980-х років, щоб підкреслити героїчну боротьбу українського народу разом з іншими радянськими народами проти німецько-фашистських загарбників. Метою комплексу було «осмислення війни» (Вайнер 2002), прославлення комуністичного правління і виправдання радянської держави. В останні десятиліття трансформаційних процесів українського суспільства музей поступово змінює свою концепцію, впроваджує нові експозиції, які показують не тільки героїчну боротьбу, а й демонструють раніше приховані сторони війни та гуманізацію наративів для своїх відвідувачів.

Молдова, південь країни: Ознаки колишньої присутності німців-колоністів можна помітити зі знаку назви села «Марієнфельд» – пам'ятника з чорного мармуру та нехарактерного планування села. Німецькі поселенці, які жили тут з кінця XIX сторіччя, були змушені залишити країну впродовж 24 годин у 1940 році, після анексії Бессарабії до СРСР. Усіх німецьких колоністів, понад 90 тисяч людей з регіону, відповідно до німецько-радянської угоди було відправлено до Польщі, а потім на історичну батьківщину. Якщо ви запитаете сьогодні місцевих жителів, чи й досі етнічні німці живуть у цьому місці, відповідь буде, або «ну, не знаю» або «точно, так». Щорічно нащадки бессарабських німців відвідують Молдову, але жоден з їхніх родичів не залишився тут з тих часів. Єдиний мармуровий пам'ятник із написом «Ми бажаємо жителям цього села щасливого мирного майбутнього в об'єднаній Європі» може нагадати молдавським жителям про попередніх жителів села «Марієнфельд».

Боснія і Герцеговина, Сараєво: Під час облоги Сараєво (1992–1995) їжі не вистачало, і багато хто з жителів заблокованого міста покладалися на пакети гуманітарної допомоги. Вони врятували від голоду багато людей під час війни, але цю їжу в пакетах часто висміювали. Походження інгредієнтів часто було невідомо, так само як і термін придатності продуктів. Після війни культурний центр сучасного мистецтва в Сараєво створив пам'ятник, що являв собою велику банку яловичини – уособлення консервів з пакунків гуманітарної допомоги.

Пам'ятник висотою понад два метри є подякою від «вдячних жителів Сараєво» міжнародному співтовариству. Місцевий уряд не оцінив іронічного повідомлення пам'ятника, боявся образити міжнародне співтовариство і країн-донорів, і тому було прийнято рішення приховати пам'ятник, розмістивши його за музеєм, а не на вибраному ініціаторами видному місці. На пам'ятнику часто малюють графіті, але місцевий уряд, схоже, не піклується про нього.

Посилання:

- Ashplant, T.G., G. Dawson and M. Roper (eds.), *Commemorating War. The politics of memory* (London 2004).
- Assmann, A., "Transformations between history and memory" *Social Research* 75, 1 (Spring 2008).
- Connerton, P., *How Societies Remember* (Cambridge 1989).
- Cubitt, G., *History and Memory* (Manchester 2007).
- Gillis, J.R., (ed.), *Commemorations. The politics of national identity* (Princeton 1994).
- Halbwachs, M., *The collective memory* (New York 1980).
- Weiner, A., *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton 2002).
- Wertsch, J., *Voices of Collective Remembering* (Cambridge 2002).

Розділ 2:

Заняття для тренінгу

Прочитайте цю сторінку перед початком захоплюючої подорожі у семінарі «Прогулянки пам'яттю». Тут подано описи занять, які ви можете запропонувати групі до або під час семінару, і які дають змогу подивитися на «історію в дії» очима експертів.

Запропоновані заняття для проекту «Прогулянки пам'яттю»

Пріоритетне до тренінгу:

«Пам'ятники мого району»

Головною метою цього «дослідження» є ознайомити учасників з тим, що існують різні види пам'ятників. До початку занять учасники отримують завдання вийти на вулицю і дослідити, які пам'ятники є в їхньому районі. Вони мають зробити фото і знайти інформацію в Інтернеті,

також можуть опитати мешканців району, що їм відомо про історію цих пам'ятників. Основним завданням дослідження є підготовка короткої інформаційної довідки про пам'ятник і представлення її під час обговорення в один з перших днів навчання. Учасники можуть записувати свої власні враження на відео чи диктофон, написати про пам'ятник, намалювати плакат, зробити PowerPoint-презентацію, щоб коротко представити свої дослідження про пам'ятники.

В ході тренінгу:

○ Вступна лекція про меморіалізацію (увічнення пам'ятників)

У цій лекції пояснюються найважливіші теоретичні концепти та використовуються приклади встановлення пам'ятників в усьому світі:

Що таке пам'ятники і чому вони важливі? Які групи беруть участь у спорудженні пам'ятника?

● Які типи пам'ятників існують (форма, повідомлення, функція)? Хто вирішує долю пам'ятників?

○ «Увічнення пам'яті в дії»

Головна мета заняття – показати, хто доглядає і несе відповідальність за стан пам'ятників.

Для того, щоб учасники отримали уявлення про те, як відбувається спорудження пам'ятника і які завдання з цим пов'язані, можна запросити громадських експертів.

Наприклад, під час тренінгу «Прогулянки пам'яттю» у Сараєво координатори запросили архітектора, фотографа та активіста, який намагався зберегти певний пам'ятник. Експерти представили свої роботи, показуючи учасникам, що пам'ятники – це не лише історія та минуле, а й те, які інтереси та потреби пов'язані зі спорудженням пам'ятника сьогодні.

● Таким чином, учасники отримують уявлення, як вони самі можуть брати активну участь у процесі увічнення пам'яті.

○ «Тур по пам'ятниках»

Під керівництвом істориків чи інших фахівців, учасникам пропонується виявити та критично осмислити функції, повідомлення і значення різних місць пам'яті по всьому місту. Учасники отримують завдання, використовують отримані теоретичні знання і описують свої спостереження. Роль тренерів тут – не лише надавати відповіді, але й спонукати провокаційними запитаннями до роздумів, щоб учасники знали про сенс і значення пам'ятника.

Моя, її, його історія

Цілі:

- Знайомство та згуртування групи;
- Вступ до теми;
- Дослідження власної ідентичності та цінностей.

50-60 хвилин

Від 10 до 24 осіб

Папір А4 та маркери для кожного учасника

Опис вправи:

1. Дайте кожному учаснику аркуш паперу, на якому він повинен написати своє ім'я та впродовж 3-4 хвилин придумати і написати назву власної «уявної країни», яка представлятиме його або її особисту ідентичність.
2. Попросіть учасників вибрати партнера в групі, якого вони знають найменше. Запропонуйте їм відповісти малюнком на запитання: «Якби ви були уявною країною, яку форму і межі вона б мала?». Попросіть учасників обмінятися аркушами і поділитися думками зі своїм партнером.
3. Запропонуйте учасникам повернути аркуш назад і змінити партнера. Попросіть їх відповісти на запитання: «Якби ви були уявною країною, які б там були клімат і природа? Які природа і клімат відображають вашу індивідуальність?». Попросіть їх обмінятися аркушами ще раз і розповісти, що вони бачили на них.
4. Запропонуйте учасникам повернути аркуш один одному, змінити партнера та задати нове запитання «Які цінності та принципи у вашої уявної країни? Будь ласка, напишіть їх на карті як назви основних міст». Учасники міняються аркушами ще раз і розповідають, що вони побачили.
5. Запропонуйте учасникам повернути аркуші один одному та ще раз обмінятися партнерами. Запропонуйте їм написати на іншому боці аркуша коротко «віхи історії вашої уявної країни», тобто основні події минулого. Поділіться думками в парах про те, що вони дізналися про країну один одного.
6. Запропонуйте учасникам кілька хвилин подумати: «про головну ідеологію моєї уявної країни» та обмінятися паперами з партнерами. Поділіться думками в парі про що вони дізналися про країну один одного.
7. Учасники знову змінюють партнерів, модератор запитує «Які пам'ятники ми могли б знайти у вашій уявній країні? Ви можете малювати чи писати. Обміняйтеся аркушами ще раз і обговоріть в парах».

8. Модератор пропонує учасникам повернути аркуші один одному, змінити партнера та запитує «Які події могли б привабити туристів в уявній країні?» Знову потрібно записати, обмінятися аркушами й обговорити у парі останні теми.

9. Запропонуйте учасникам поставити останнє запитання «План розвитку на три або п'ять днів для вашої уявної країни, тобто ваші плани на період тренінгу». Необхідно в останній раз обмінятися паперами і поділитися своїми ідеями.

10. Дайте можливість кожному учаснику розповісти про назву своєї країни і один-два факти, якими вони хотіли б поділитися з усією групою.

Рефлексія:

- Які ваші враження від цього заняття? Що було цікавішим для вас – створити свою власну уявну країну або дізнатися щось про «іншу уявну країну»?
- Ми всі могли себе уявити туристом, який відвідує «інший світ», іншу країну. Що вам запам'яталось з так званої «подорожі», і яку країну ви б порадили відвідати? Чому?
- Чи бачили ви зв'язок між уявною історією країни, її уявною ідеологією і уявними пам'ятниками або подіями? Що впливає на що?
- Як, на вашу думку, ця вправа пов'язана з темою нашого тренінгу?

Останнє завдання для учасників – зробити з усіх карт уявних країн атлас світу, визначити, які країни межують одна з одною, та наклеїти їх разом як цілісну карту.

○ Сценарій пам'яті

Цілі:

- Дати можливість учасникам краще познайомитися один з одним, розповідаючи про історії своєї родини;
- Створити зв'язок між особистою та родинною пам'яттю, офіційними датами історії;
- Дослідити, як особисте/родинне відображення історії може вплинути на офіційну історію і навпаки.

До 60 хвилин

Від 10 до 24 осіб

Родинна реліквія (предмет або світлина), яку учасники беруть із собою на тренінг, фліпчарт, аркуші паперу та маркери для кожного учасника.

Опис вправи:

1. До семінару запропонуйте учасникам обрати предмет або зображення (сімейне фото, картинка), пов'язані з історією сім'ї та порушеннями прав людини стосовно членів їхніх сімей. Якщо про такі випадки невідомо, попросіть їх взяти з собою на тренінг сімейну реліквію, яка є цінною для родини або особисто для себе.
2. Запропонуйте учасникам обрати партнера, і дайте їм можливість розповісти один одному про історію своєї реліквії, відповідаючи на кілька запитань:
 - Що ця реліквія означає для вас?
 - Що б це могло означати для ваших бабусь/дідусів?
 - Як предмет і історія, пов'язана з ним, відображає тему «дискримінація» та «права людини»?
 - Які історичні події пов'язані з вашою історією?
 - Що цей предмет буде означати для ваших дітей і чому?
3. Надайте 5-8 хвилин на обговорення в парі. Після цього запропонуйте учасникам продовжити розповіді в четвірках (10 хвилин). Тоді запропонуйте учасникам продовжити розповіді в вісімках (15 хвилин).
4. Після роботи у вісімках запропонуйте цим міні-групам намалювати шкали часу з приблизними датами подій, про які говорили в особистих історіях, і дати відповіді на запитання про кожну людину у вісімці. Зверніть увагу учасників, що у них є тільки п'ять хвилин для презентації та ще три хвилини для додаткових запитань з боку інших учасників і модератора.

Рефлексія:

- Що ви відчували, коли ділилися особистою історією?
- Які з почутих історій вразили вас?
- Якби ви були дослідником, що нового ви відкрили би для себе?
- На вашу думку, як ця вправа пов'язана з темою нашого тренінгу?

Музей пам'яті

Цілі:

- Дослідити, як особисті уявлення можуть відобразитися на концепції та зовнішньому вигляді пам'ятників;
- Відобразити механізм конструювання пам'яті;
- Обговорити процес увічнення пам'яті у суспільствах.

80 хвилин

10 – 24 людини

Предмет чи зображення, яке учасники беруть із собою на тренінг; повітряні кулі, шнурки, стрічки і тканини різних кольорів, кольоровий папір, ножиці, блок стікерів, свічки, маркери, фліпчарт і папір формату А4, підручні засоби.

Опис вправи:

1. Попросіть учасників створити три міні-групи. Запропонуйте одній або двом особам від кожної групи стати членами Спеціального комітету з охорони пам'яток та історичних місць. Поясніть, що вони повинні сформулювати своє власне коло окремо від інших міні-груп.
2. Поясніть іншим учасникам, що впродовж 20 хвилин кожна міні-група має створити пам'ятник, який відображав би їхні історії так, як вони це бачать.
3. Попросіть кожного члена Спеціального комітету з охорони пам'яток та історичних місць визначитися з роллю. Це може бути: мер міста, архітектор, ландшафтний дизайнер, історик, журналіст, громадський активіст. Запропонуйте їм, згідно з обраними ролями, попрацювати над критеріями, які допомогли б їм оцінити пам'ятники кожної групи та зробити висновки щодо кожного з них.
4. Повідомте групам, що вони мають додаткових 10 хвилин, щоб обміркувати наступні теми:
 - Основна ідея пам'ятника та її реалізація
 - Обґрунтування місця розташування пам'ятника
 - Необхідні матеріали і приблизні витрати
 - Як широка громадськість дізнається про нього
 - Для кого буде побудований цей пам'ятник
5. Запропонуйте всім учасникам повернутися через півгодини. Повідомте Спеціальній комітет, що у нього є десять хвилин для презентації своїх критеріїв оцінки пам'ятників у публічному просторі.
6. Попросіть кожну групу представити свій пам'ятник і його короткий опис Спеціальному комітету з урахуванням наведених критеріїв. Дайте п'ять хвилин на презентацію і п'ять хвилин на запитання члена Комітету та представників інших груп.
7. Запропонуйте Спеціальному комітету пам'яток та історичних місць оцінити впродовж 10 хвилин роботи своїх колег і прийняти рішення, який пам'ятник вони обирають. Вони мають керуватися тим, чому цей пам'ятник важливіший для суспільства. Комітет, спираючись на свої критерії, приймає рішення консенсусом.

8. Запропонуйте Спеціальному комітету з охорони пам'яток та історичних місць представити результати роботи.

Рефлексія:

Спочатку запитайте, що учасники відчули, коли результати Спеціального комітету було зачитано вголос.

- Як ви обрали ідею для пам'ятника? Чи був цей пам'ятник створений на основі однієї історії або там було об'єднано декілька історій? Для чого?
- Які почуття викликала робота в групі?
- Що було важливо для вас у цій вправі?
- Що ви відкрили для себе в процесі створення й оцінки пам'ятника?
- Як вплинули ролі членів комітету на прийняття рішень?
- На вашу думку, як ця вправа пов'язана з темою нашого навчання?

Поради ведучим:

- Сфокусуйте свою увагу та увагу учасників на загальній оцінці групового процесу замість підтримання конкуренції між групами.
- Ведучому бажано не висловлювати особистої думки стосовно рішення Комітету, так як його погляди можуть вплинути на групову динаміку.

Що таке пам'ятник для вас?

Цілі:

- Стимулювати учасників дізнатися більше один про одного, згуртування групи;
- Знайомство з темою навчання, створення атмосфери довіри та безпечного простору спілкування;
- Обговорити сприйняття пам'ятників учасниками.

40 хвилин

Від 10 до 24 осіб

Папір формату А4 або стікери, ручки для кожного учасника

Опис вправи:

1. Запропонуйте учасникам подумати про пам'ятник в їхньому місті / селі. Запропонуйте їм написати одне позитивне і одне негативне слово, яке вони асоціюють зі словом «пам'ятник».
2. Попросіть кожного учасника поділитися думками з іншими, наклеюючи стікери на фліп-чарт, голосно їх читаючи.

Рефлексія:

- Про які види пам'ятників ви думаєте, коли проводите такі асоціації?
- Чи були в когось схожі асоціації? Чому? Чому ні?
- Чи здивувало вас щось впродовж заняття?

Поради ведучому:

Ведучий разом із учасниками має дійти до одного з висновків: зрозуміти, що пам'ятники не мають чітко визначеного повідомлення чи смислу, але значення їм надають саме люди.

«Читаючи пам'ятник»: порівняння різних пам'ятників в Європі

Цілі:

- Заохотити учасників висловити свої думки, ідеї та почуття;
- Відобразити та порівняти механізми та процеси увічнення пам'яті в різних країнах, включаючи власну;
- Стимулювати колективне обговорення та заохотити до подальших заходів;
- Організувати безпечний простір для взаємодії груп.

До 2 годин

Від 10 до 24 осіб

Оберіть 4-5 пам'ятників з усієї Європи для кожної «дослідницької групи». Напишіть назви цих пам'ятників на невеликих аркушах паперу для жеребкування.

Зробіть 4-5 копій «Путівника з читання пам'ятників» для кожної дослідницької групи.

Підготуйте кімнату з Wi-Fi або з кількома комп'ютерами з Інтернетом, фліпчарт і маркери, екран, проектор.

Опис вправи:

1. Об'єднайте учасників у невеликі дослідницькі групи по 4-6 учасників. Порадьте дослідницьким групам відкрити для себе пам'ятники Європи за допомогою путівника, що дозволяє їм «читати» пам'ятник. Оберіть один пам'ятник та на його прикладі продемонструйте їм, як «працює» путівник.
2. Порадьте групам методом жеребкування обрати один із пам'ятників і провести он-лайн дослідження пам'ятника, намагаючись відповісти на якнайбільше запитань з путівника.

3. Зверніть увагу, що у них є 30 хвилин, щоб завершити науково-дослідницьку роботу, та ще 15 хвилин, щоб створити разом коротку презентацію PowerPoint або плакат, який вони будуть представляти всій групі про обраний пам'ятник.

4. Кожна група може представити свою роботу впродовж 7 хвилин, і 3-5 хвилин пропонуються для запитань модератора та інших учасників.

Рефлексія:

- Як ви ставитеся до заняття? Яким був процес спільної роботи в групі?
- Що нового ви дізналися про пам'ятники?
- Які подібності та відмінності між пам'ятниками ви виявили?
- Як ми схильні сприймати пам'ятники в інших країнах і в нашій власній?
- Порівняйте встановлення пам'ятників в інших країнах і вашій власній країні.

Поради ведучому:

Ця вправа особливо корисна для суспільства, де всі ще дуже чутливі до минулого. Вона дає можливість учасникам зрозуміти, що історичні суперечки є універсальними, і що кожна країна має свої трагічні події для вшанування. У дискусії схожість і відмінність різних пам'ятників можна обговорити, знайомлячи учасників із різними способами увічнення пам'яті. Вправа дає можливість критично осмислити спорудження пам'ятника за межами нашої власної країни – те, що необхідно, щоб краще зрозуміти механізм і процес увічнення пам'яті. Ви можете запропонувати учасникам пам'ятники з різних куточків Європи, пам'ятники, присвячені одній і тій самій події в різних країнах (Голокост, геноцид Рома чи депортації).

Путівник для «читання пам'ятника»

I. Історична подія:

- Якій історичній події присвячений цей пам'ятник?

II. Створення пам'ятника:

- Хто ініціював створення пам'ятника і яким був процес прийняття рішень?
- Коли він був встановлений? Що на той час відбувалося в суспільстві?
- Ким він був профінансований?
- Коли, як і ким він був відкритий?

III. Пам'ятник та його функції:

- Який вид місцевості? (Аутентична – там, де це відбувалося/ символічна – та, яку уявили автори проекту / далека – та, що знаходиться в місці, віддаленому від події / центр міста або інше популярне місце)
- Яку форму / дизайн він має? (абстрактний / монументальний / традиційний / сучасний)
- Які символи він (не) використовує? (релігійні / політичні / емоційні)
- Яким є напис / текст?
- Які повідомлення він несе стосовно історичної події? (інклюзивне повідомлення – включає різні категорії осіб або подій / ексклюзивне повідомлення – включає лише одну категорію осіб або подій / вшанування / звинувачення / заперечення / повчання)
- Які групи згадуються в написі? (жертви / злочинці / помічники) Як вони згадуються? (позитивно / негативно / нейтрально)
- Кому адресоване повідомлення? (мова: місцевим / іноземцям)

IV. «Життя після»:

- Як виглядає пам'ятник сьогодні? (доглянутий / пошкоджений / занедбаний)
- Чи змінилася форма повідомлення?
- Чи використовується він для урочистих заходів чи інших подій?
- Чи є він частиною повсякденного життя, якщо так, то як його використовують?

V. Реакція та сприйняття пам'ятника:

- Як відреагували люди, коли його запланували чи встановили?
- Чи викликав пам'ятник дискусії / суперечки?
- Як сприймають люди пам'ятник зараз?

«Мій ідеальний пам'ятник»

Цілі:

- Створити творчу атмосферу в групі;
- Стимулювати творче мислення;
- Визначити власну роль та відповідальність у процесі вшанування пам'яті.

40–60 хвилин

Від 10 до 24 осіб

Папір А3 або ватман, ручки / маркери для кожного учасника

Опис вправи:

1. Роздайте всім учасникам великий аркуш паперу і попросіть їх намалювати плакат з ідеальним пам'ятником, якщо б вони мали багато грошей. Це може бути поліпшення існуючого пам'ятника або зовсім новий пам'ятник, це може бути вшанування історичної події або певної особистості, на їхній вибір.
2. Дайте учасникам 20 хвилин для реалізації своїх ідей. Запропонуйте їм повісити свої плакати на стіну та повернутися в коло.
3. Запропонуйте представити свої роботи членам групи. Попросіть людину, яка представляє пам'ятник, відповісти на запитання:
 - Чому ви обрали саме цю історичну подію або людину?
 - Яке послання ви хочете передати за допомогою цього пам'ятника?

Рефлексія:

- Запропонуйте учасникам завершити фразу «На цьому занятті я зрозуміла(в)....»

Поради вєдучим:

Після лекцій і майстер-класів ця вправа спонукає учасників перетворити деякі зі своїх думок на дії.

Розділ 3:

Опис відеороликів «Прогулянки пам'яттю»

У цьому розділі представлено три сценарії відеороликів, відзнятих у Києві, Кишиневі та Сараєво. Кожен із відеороликів складається з кількох частин. У вступній частині коротко описується пам'ятник чи меморіал: ким він був ініційований, встановлений, як виглядає, хто скульптор, чи існують церемонії вшанування пам'яті біля нього, чи існують протиріччя громадської думки довкола нього. Тут приділяється увага безпосередньо історичній події або персоні, якій присвячено пам'ятник. Наступна частина ролика – це інтерв'ю з перехожими про те, наскільки актуалізований для них сам пам'ятник / меморіал та людина / подія, яким пам'ятник встановлено. У третій частині ролика перехожим ставлять інші запитання: про ставлення до пам'ятника / меморіалу сьогодні, яким воно має бути на рівні пересічної людини і на рівні держави, як цей пам'ятник вписується в «офіційну версію» сучасної історії. Важливим є запитання про те, чи існують досі у суспільстві ті проблеми, що призвели до трагічних подій у минулому.

В анотаціях до дванадцяти відеороликів містяться цитати респондентів, коротка інформація про самі відео та посилання на відео в Youtube. Відеоролики були відзняті і змонтовані в трьох країнах: Боснії і Герцеговині, Молдові та Україні 2013 року. Пам'ятники, вибрані для відеороликів, пов'язані з темою порушення прав людини, дискримінацією та військовими конфліктами.

Транскрипти сюжетів відеороликів, зроблених у Кишиневі, Києві та Сараєво

“ Транскрипт відеоролика про пам'ятник в'язням Кишинівського ґетто

1992-го року на території колишнього єврейського ґетто був встановлений пам'ятник його в'язням. Євреї, які століттями склали істотну частину населення міста, проживали у різних кварталах. У 1941-му році 11500 осіб, які не встигли евакуюватися, за розпорядженням генерал-губернатора Бессарабії Костянтина Вайкулеску, були зігнані в утворене за два дні ґетто. Кишинівське ґетто було тимчасовим притулком, і вже в листопаді 1941-го року практично всіх євреїв депортували за Дністер. У липні 2013 року пам'ятник жертвам єврейського ґетто осквернили невідомі, намалювавши на плиті нацистську свастику.

Які асоціації виникають у вас щодо єврейського населення під час Другої світової війни?

«Я щось чув, але нічого конкретно не знаю».

«Я знаю, що тут є квартал, в якому колись тримали євреїв. Але детальніше не знаю».

«Кишинівське ґетто, загалом, як і багато інших ґетто часів Другої світової війни, було районом, де проживало все єврейське населення міста, не за власним бажанням, а за ідеологією, нав'язаною нацистами».

Що ви знаєте про пам'ятник?

«Я інколи проходжу повз, я живу майже поруч, дивлюсь, там завжди квіточки. Завжди прибрано, і не роблять там нічого поганого».

«Пам'ятник був встановлений на початку дев'яностих, 92-93 рр. Робили його дві видатні людини, архітектор Семен Шойхет і скульптор Наум Епельбаум. Ця фігура, яка тримає якийсь текст, хто як розуміє – Тору або десять заповідей, якийсь такий символ книжності, мудрості, з одного боку. У неї рука заглиблена в серце, вона рве з себе або навпаки намагається заповнити цю дірку, це вирване серце. І це шматок м'яса, шматок, вирваний з суспільства, і я маю на увазі, що він вирваний не тільки з єврейського народу, це шматок з людської популяції, з генотипу вирваний».

«Для мене цей пам'ятник символізує Голокост євреїв. І те, що німці під час війни зробили дуже багато поганого».

«Я не бачив цього пам'ятника до сьогодні. Побачив лише сьогодні. У мене є певні сумніви, іншим разом буду точно знати, що він символізує».

«Пам'ятник мене тішить, він просто красивий. Незважаючи на те, що в Кишиневі я живу більше двадцяти років, вперше я дізналася про нього років п'ять тому. Мені приємно усвідомлювати, що він існує і нагадує нам про Кишинівське ґетто, а тим, які про нього нічого не знають, дає можливість дізнатися».

Чи можна на прикладі цього пам'ятника вчитися на подіях минулого?

«Може повторитися те саме. Історія йде по спіралі».

«На будь-яких помилках ми можемо навчитися. Головне питання, чи хочемо ми це зробити».

«Ця подія така, що може повторитися й сьогодні, якщо люди не будуть робити спроб ставитися один до одного краще. І не спробують позбутися тої ненависті до людей, не схожих на них».

Як ви ставитеся до зображень свастики на пам'ятниках у Кишиневі?

«У мене свастика пробуджує дуже негативні емоції, коли я бачу її намальованою на стінах десь у нашому місті».

«Символ, який використовували фашисти, класичний коловорот, це символ сонця, символ переродження».

«Ідіоти, просто людям немає чим зайнятися, малюючи це. Вони думають, що вони таким чином головніші за іншу націю».

«Я думаю, що це молодь. Люди, які не жили під час війни і не знають ні Гітлера, ні того що він робив».

«Я дуже злюся, як історик, коли бачу, що дурні люди роблять подібні речі. По-іншому не можу їх назвати, тому що існують люди байдужі, які не знають, що сталося. Є невелика кількість людей, які не розуміють, навіщо це робити, і є ті, які ненавидять, при цьому не маючи ніякого історичного розуміння про те, що сталося».

У минулі вихідні в соціальні мережі потрапили фотографії молодих людей, які влаштували фотосесію на єврейському кладовищі в Кишиневі. Хлопець і дівчина осквернили пам'ять покійних, показуючи непристойні знаки, при цьому фотографуючись на могилах. Цей випадок викликав великий резонанс серед користувачів соціальних мереж.

Чи є антисемітизм в Молдові сьогодні?

«Ну, раз малюють свастики, виходить, що є».

«Мені здається, нормально ставляться до євреїв».

«Антисемітизм є, і він буде, він завжди був».

«Я себе якось вмовляю, що це просто букви симпатично, цікаво виглядають, тому діти їх малюють. У цьому є своя небезпека, тому що естетична привабливість якоїсь символіки, свастики або «Зіг хайль», воно теж викликає у дітей бажання грати в цю гру. Це діти, в основному».

”

Транскрипт відеоролика про пам'ятник Георгію Гонґадзе і журналістам, які загинули за свободу слова

«Гарний пам'ятник, потрібний...».

«У таких місцях такі пам'ятники не потрібні».

«Я здивований, як взагалі його дозволили поставити».

«Пам'ятник Георгію Гонґадзе та журналістам, що загинули за свободу слова».

(м. Київ, вул. Велика Васильківська)

Пам'ятник Георгію Гонґадзе та журналістам, які загинули за свободу слова, був встановлений в Києві у грудні 2008 року. За словами одного з скульпторів Юрія Козерацького, ідея пам'ятника – створення образу рішучої відвертої людини, чий переконання не можна змінити.

Георгій Гонґадзе – український опозиційний журналіст, відомий своїми критичними виступами проти влади. Засновник та перший головний редактор інтернет-газети «Українська Правда». У вересні 2000 року Георгій зник. У його зникненні звинуватили ряд високопосадовців. Зникнення та вбивство журналіста викликало широкий резонанс в Україні та за кордоном. Винний у вбивстві був покараний довічним ув'язненням лише через 12 років після подій. Ініціатором відкриття пам'ятника виступила Київська міська державна адміністрація. Натомість,

рідні Георгія Гонгадзе не підтримали ідею його створення.

Що ви знаєте про цей пам'ятник і кому він присвячений?

«Чесно кажучи, я не знаю що це за пам'ятник».

«Знаю, що пам'ятник нашому Гонгадзе, який безневинно убитий, як кажуть...»

«Ну якщо йому пам'ятник поставили, то значить якийсь відомий чоловік, а так ...»

Що символізує цей пам'ятник?

«Я думаю, що дерево – це життя. Перемога життя над смертю».

«Символізує долю людини, яка загинула за свободу слова. Це пам'ятник не просто Георгію Гонгадзе, це пам'ятник усім журналістам, які загинули, бо крім Георгія Гонгадзе ще дуже багато журналістів загинули».

«Пам'ятник є уособленням нашої мрії про свободу. Це наша маленька Бастилія».

Лише за останній рік Україна опустилася на 10 позицій у рейтингу свободи преси «Репортерів без кордонів» і посіла 126 місце з 179.

За даними правозахисників цієї організації, в тому ж 2012 році було зафіксовано рекордну кількість порушень прав українських журналістів за останні 10 років. Проти журналістів було порушено 6 кримінальних справ.

У Верховній Раді України діє комітет з питань свободи слова та інформації. Водночас 33 відсотки українців, опитаних минулого року, вважають, що ЗМІ не мають достатньої свободи.

Як ви оцінюєте стан свободи слова в Україні?

«Мені здається, що не зовсім добре зі свободою слова».

«Свобода слова в Україні є неоднозначною».

«Всі речі, які нам не треба знати, до нас не доходять».

«Я можу сказати, що в Україні є свобода слова. Будь-який інформаційний ресурс можна ставити під сумнів. Але коли видна загальна картина, коли можна дивитися канали різних країн, там європейських країн, американських, українські канали, і можна порівнювати їх, то створюється відчуття загальної картини».

«Країна молода, вона знаходиться в підлітковому віці, і, безумовно, у нас ще немає в повному розумінні демократії, гласності. Але нам треба брати приклад, я думаю, з Заходу, де демократії вже сотні й сотні років».

Навіщо потрібні подібні пам'ятники?

«Вони повинні бути, тому що інакше наші діти, наші онуки не будуть знати, що відбувалося з нашою країною, не знатимуть історії, не знатимуть героїв».

«Я вважаю, такі пам'ятники важливі для звичайних людей, які можуть прогинатися під когось, які абсолютно не мають свої точки зору, у яких немає ніяких інтересів у житті».

Я вважаю, для таких людей потрібні такі пам'ятники, щоб вони хоча б мали уявлення про те, що таке взагалі боротися і обстоювати свою точку зору».

«Звісно потрібні. Ну, кому потрібні? Ну, напевно людям, щоб нагадувати їм, що поруч є люди, які допомагають їм відстоювати (тому що це потрібно взагалі людям, а не тільки журналістам) свободу слова. Просто є професія, яка покликана напряду відстоювати свободу слова».

«Я живу в цьому будинку, і прямо перед моїми вікнами збиралися побудувати ось таку багатоповерхівку. А ось пам'ятник – набагато краще, і парк – набагато краще».

«Все ж, я вважаю, що потрібні ці пам'ятники, так як вони нагадують людям про те, що свою думку потрібно говорити, треба говорити свої думки і бажання, що вони важливі».

”

🗣️ Транскрипт відеоролика про меморіальний парк Враца

Це історія про національний меморіальний парк Враца, колишнє місце боїв, розташоване трохи вище Сараєво. Це історія про загибель під час Другої світової війни понад 9000 мирних жителів, а також 2000 народних героїв, противників фашизму і борців за свободу. Після останньої війни 1992–1995 рр. – це зруйнована будівля, якої не існує на туристичних картах. Здається, що забуття – це все, що залишилося. Чи слугує ця історія досі символом гордості і натхнення для жителів Сараєво?

Чому присвячений меморіальний парк Враца?

«Спочатку це була фортеця за часів Австро-Угорського правління. Коли австрійці прийшли, вони почали будувати фортеці на багатьох схилах, які можна побачити навколо Сараєво. Вона була побудована в кінці 19 сторіччя».

«Спочатку австрійці збудували фортецю, яку пізніше, під час Другої світової війни було використано Незалежною Державою Хорватія. Вони вбили, я не знаю скільки людей... Комуністи потім зробили пам'ятник для людей, яких було розстріляно. Всі імена жертв написані там. Пам'ятником трохи нехтують зараз...»

«Як я вже сказав, цей пам'ятник встановлено на честь жертв, яких було вбито під час Другої світової війни. Крім того, що це пам'ятник, це був парк відпочинку з таким красивим архітектурним дизайном, що було приємно погуляти там. Були вода і фонтан. Крім того, у парку був великий ботанічний сад. Учні середньої школи лісового господарства привозили саме сюди, щоб подивитися різні види рослин, троянд, дерев і так далі. Нині парк спустошений, знищений, і там нічого не залишилося. Пам'ятник раніше був значним культурним, історичним і рекреаційним об'єктом в Сараєво».

Що цей пам'ятник означає для вас?

«Цей меморіал – святиня».

Хто відповідальний за сьогоdnішній стан пам'ятника?

«Що цей пам'ятник, що наша країна занедбані з тієї самої причини. Це тому, що країною правлять некомпетентні люди, які не приділяють уваги багатьом справам, в тому числі культурним та історичним пам'яткам, таким як Меморіальний парк Враца, де було вбито велику кількість людей. Це сумно, але це є, як є».

«Об'єкт серйозно занедбаний і пошкоджений. Найгірше те, що ніхто, абсолютно ніхто не дбає про нього. Він весь поріс мохом. Відновлення та реставрація вимагають певних коштів. Почнемо з того, що парк повинен бути прибраний, щоб стало видно, чому він присвячений».

Як багато людей відвідують меморіальний парк Враца?

«Ну, туристів не так багато, але є відвідувачі. Ми бачимо два види відвідувачів: тих, які приходять, щоб помилуватися, та інших, які приходять вночі сидіти тут, як правило, вживати алкоголь і вештатися. В принципі, вони є найбільшою проблемою, тому що вони залишають по собі майже все сміття, яке ви бачите в парку».

«Якщо чесно, в моєму путівнику про цей пам'ятник не згадується, і тур, який ми брали, ніколи не звертався до цього пам'ятника. Ми дійсно не знаємо, де він знаходиться в місті. І не зобов'язані його відвідувати».

Чи є надія відновити стару славу парку?

«Ну, якщо б в нього був певний вигляд і так далі, і якщо щось було б зроблено, це, безсумнівно... Напевно школи б цим займалися, і історія була б повернена там... Стало б відомо, для чого був цей парк. Напевно, було б більше в засобах масової інформації, і там було б більше відвідувачів».

«Я думаю, що всі б відвідували його частіше... Тому що це ганьба... Це симпатичний парк і гарне місце для відпочинку, тому я думаю, що якщо він буде відновлений, більше людей відвідуватимуть його».

«Я сумніваюся в цьому. Старі покоління вмирають, молодші забувають. Чи будеш ти пам'ятати, щоб виправити це, я не знаю. Якщо ви пам'ятаєте, виправте це».

Національний Меморіальний парк Враца є пам'ятником, присвяченим людям всіх релігій і національностей. Якими б різними ми не здавалися, всі ми рівні у смерті. Давайте приймемо жертви всіх і кожного в минулому в ім'я кращого майбутнього. Давайте почнемо поважати нашу спадщину.

”

Короткий опис та посилання на ролики, зроблені в Боснії і Герцеговині, Молдові та Україні

Пам'ятник «Потяг болю»

«У моїй родині були люди, репресовані і загиблі в ГУЛАГах. Це історія, і її не перепишеш».

У три хвилині сталінських депортацій з радянської соціалістичної Молдови було вивезено, за різними джерелами, від 68 000 до 76 000 жителів. 30 липня 2013 року в сквері перед залізничним вокзалом було відкрито пам'ятник «Потяг болю», присвячений всім тим, хто постраждав від сталінського режиму і депортацій. Що пов'язує людей з цим пам'ятником – розкуркулення, депортації родичів, порожні села? Наскільки і для кого пам'ятник актуальний сьогодні, чи не пізно він встановлений, чи на тому місці стоїть? – Про це говорять на вулицях Кишинева автори ролика зі звичайними перехожими.

Місце зйомки:

вул. Алея Герій, Кишинів, Молдова

Час зйомки:

06.08.2013

Мови відеоролика:

румунська, російська

Тривалість:

5:46

<http://www.youtube.com/watch?v=2t3OIOixTXE>

Меморіальний комплекс «Синам вітчизни – священна пам'ять»

«Можливо, є хлопці, які хочуть воювати і вважають, що це їхнє покликання. Але я думаю, якби у них було право вибору, то вони не загинули б і залишилися з сім'єю».

1979 року радянські війська вступили в Афганістан під приводом надання допомоги уряду Демократичної республіки Афганістан. Серед солдатів, загиблих за десятиріччя в ході «врегулювання внутрішньополітичної ситуації» в Афганістані, були і вихідці з Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. З 2004 по 2007 рік у «пам'ять солдатів, полеглих в афганській війні» був створений меморіальний комплекс «Синам вітчизни – священна пам'ять» на вулиці Мирон Костін. Чому в цій війні брали участь солдати з МРСР, чи мали вони право вибору, і хто вони – герої чи жертви? Наскільки «болить» цей меморіал сьогодні, і якою мірою пам'ятник нагадує про війну жителям Кишинева, можна побачити в сюжеті відеоролика.

Місце зйомки:

вул. Мирон Костін, Кишинів, Молдова

Час зйомки:

06.08.2013

Мови відеоролика:

румунська, російська, англійська

Тривалість:

5:33

<https://www.youtube.com/watch?v=Pv3CWEVV3NQ>

<https://www.youtube.com/watch?v=RSW0kFTkCg0>

Пам'ятник в'язням Кишинівського ґетто

«Ця фігура, яка тримає якийсь текст – Тору або десять заповідей, якийсь такий символ книжності, мудрості. У неї рука заглиблена в серце, вона рве з себе, або навпаки, намагається заповнити цю дірку, це вирване серце».

Пам'ятник, присвячений в'язням Кишинівського ґетто, був відкритий 1992 року на території колишнього єврейського ґетто. 1941 року 11 500 євреїв, які не встигли евакуюватися, було зігнано в утворене за два дні ґетто. Як виявилось, для них воно було лише тимчасовим при-тулком. У листопаді 1941 року практично всіх євреїв депортували за Дністер. Які асоціації виникають щодо єврейського населення часів Другої світової війни? Чи повторюється історія і чи застерігають нас подібні пам'ятники від трагічних помилок? Чому такі часті зображення свастики в місті і чи є антисемітизм у Молдові сьогодні? Про це розмірковують знімальна група і перехожі на вулиці.

Місце зйомки:

вул. Єрусалимська, Кишинів, Молдова

Час зйомки:

06.08.2013

Мови відеоролика:

румунська, російська, англійська

Тривалість:

5:30

<https://www.youtube.com/watch?v=0PgHe3BqLnM>

<https://www.youtube.com/watch?v=gELxjnYh4FA>

Пам'ятник жертвам Голокосту

«Багато людей підходять і фотографуються з цим пам'ятником, навіть не знаючи його значення».

23 червня 2002 р. був відкритий пам'ятник «Жертвам Голокосту» в пам'ять про євреїв міста Бендери. Пам'ятник являє собою зображення фрагмента Стіни Плачу – стіни з чорного граніту з червоними вкрапленнями, краплями крові, що нагадують про долю єврейського населення Трансністрії в роки Другої світової війни. Що сьогодні означає цей пам'ятник для жителів Бендер, які почуття він у них викликає, що вони знають про нього, і яке місце в історії Придністров'я відведено йому і єврейському населенню в роки війни, дізнавалася знімальна група в інтерв'ю з жителями Бендер.

Місце зйомки:

вул. Ткаченка, Бендери, Придністровська Молдавська Республіка, Молдова

Час зйомки:

12.10.2013

Мови відеоролика:

румунська, російська

Тривалість:

5:16

<https://www.youtube.com/watch?v=8uoKQAAK-CQ>

Пам'ятник жертвам Придністровської війни 1992 року

«Цей пам'ятник – уособлення нашої спільної трагедії з Придністров'ям».

21 липня 1992 р. президент Республіки Молдова Мірча Снегур і президент Російської Федерації Борис Єльцин підписали в Москві угоду про припинення вогню між Молдовою та Придністров'ям. 1998 р. на території меморіального комплексу «Вічність» у Кишиневі було встановлено скульптурну композицію воїнам, полеглим за незалежність і цілісність батьківщини в 1992 році. Традиційно 2 березня в Кишиневі проходить марш пам'яті, що починається на площі Великих національних зборів. Які почуття викликає пам'ятник і пов'язані з ним події, чи є він об'єднуючим символом для жителів Молдови та Придністров'я, і як вони оцінюють недавні події? Про це запитували автори даного відеоролика у жителів Кишинева.

Місце зйомки:

вул. П. Халіппа, Кишинів, Молдова

Час зйомки:

12.10.2013

Мова відеоролика:

румунська, російська

Тривалість:

5:46

<https://www.youtube.com/watch?v=LDfG4kdikI0>

Меморіал пам'яті і скорботи

«Один народ поділено на два табори»

Меморіальний комплекс «Пам'яті і скорботи» споруджений на згадку про загиблих в м. Бендери в ході придністровського конфлікту в 1992 році. Він відображає військовий конфлікт, що стався між Республікою Молдова і самопроголошеною Придністровською Молдавською республікою. Конфлікт почався ще за радянських часів і загострився після здобуття Молдовою незалежності. Першу частину комплексу було відкрито вже до річниці «Бендерської трагедії», 19 червня 1993 року. За допомогою знімальної групи жителі міста задалися питаннями – чим були для них події 1992 року, для чого споруджено меморіальний комплекс, для кого він важливий і чи сприяє примиренню між Придністров'ям і Республікою Молдова.

Місце зйомки:

вул. Котовського, Бендери, Придністровська Молдавська Республіка, Молдова

Час зйомки:

12.10.2013

Мова відеоролика:

російська

Тривалість:

5:39

<https://www.youtube.com/watch?v=BTFZwKrfepM>

Пам'ятник бойової слави – танк Т-34

«Знаєте, це як орієнтир. Ти де? Я біля танка».

Місто Мукачеве з 1938 по 1944 рр. входило до складу Угорського королівства. С 26 жовтня 1944 р. в місто увійшли солдати Четвертого Українського фронту Червоної армії. Через тридцять один рік, на згадку про ті події в місті було встановлено «Пам'ятник бойової слави Т-34». Що знають жителі Мукачєвого про цей пам'ятник, як вони до нього ставляться, що він для них символізує і наскільки актуальним сьогодні є саме він – або потрібні нові пам'ятники, що знаменують новий час, міркували звичайні перехожі та знімальна група.

Місце зйомки:

вул. Пархоменка, Мукачеве, Україна

Час зйомки:

23.08.2013

Мова відеоролика:

українська

Тривалість:

5:04

<https://www.youtube.com/watch?v=3B2errAc5hk>

Пам'ятник Георгію Гонґадзе і журналістам, які загинули за свободу слова

«Цей пам'ятник є уособленням нашої мрії про свободу – він наша маленька Бастилія»

Пам'ятник Георгію Гонґадзе і журналістам, які загинули за свободу слова, був встановлений в Києві у грудні 2008 року. Георгій Гонґадзе був українським журналістом, засновником і першим редактором опозиційного інтернет-видання «Українська правда». У вересні 2000 року Георгій пропав, через півтора місяці було виявлено його тіло. Вбивство Гонґадзе викликало широкий резонанс серед журналістів в Україні і за кордоном. У 2005 році Георгію Гонґадзе було посмертно присвоєно звання Героя України. Що символізує пам'ятник, встановлений без згоди на те сім'ї журналіста, уособленням чого він є, навіщо і кому потрібні такі пам'ятники, і як оцінюють стан свободи слова в Україні? Знімальна група записувала думки перехожих на вулиці з цього приводу.

Місце зйомки:

вул. Велика Васильківська, Київ, Україна

Час зйомки:

09.05.2013

Мови відеоролика:

українська, російська

Тривалість:

5:11

<https://www.youtube.com/watch?v=UzB9XSi74Is>

Пам'ятний знак на честь жертв Голодомору, політичних репресій і всіх борців за волю України

«У Закарпатті голоду не було, але тут живуть люди, які пережили Голодомор. Вони ж живуть тут».

Щорічно 23 листопада в Україні і в деяких інших країнах згадують тих, чиє життя забрав штучний голод 1932–1933 років. У місті Мукачеве на Закарпатті, у дворику церкви УПЦ КП 25 листопада 2006 р. було встановлено пам'ятний знак на честь жертв Голодомору, політичних репресій та борців за свободу України. Що думають самі жителі міста про цей пам'ятник, як вони бачать подібні пам'ятники і яке їхнє ставлення до подій, які він символізує, дізнавалася знімальна група на вулицях Мукачева.

Місце зйомки:

вул. Я. Мудрого, Мукачеве, Україна

Час зйомки:

23.08.2013

Мова відеоролика:

українська

Тривалість:

4:39

<http://www.youtube.com/watch?v=5i-lsKT55LE>

Троянди Сараєво

«Для мене це великий жест незалежно від того, хто його придумав. Це чиясь троянда. Можливо, це не те слово, але це чиясь душа. Того, хто заплатив своїм життям і за ким проливалися сльози»

Боснія і Герцеговина була частиною Югославії до березня 1992 року, коли її громадяни проголосували за свою незалежність на референдумі. Руйнівна війна почалася, столицю Сараєво було взято в облогу в період з 1992 по 1995 рік. Снаряди, які падали на місто Сараєво, залишили шрами на тротуарі у вигляді квітів. Після облоги ці шрами було пофарбовано в червоний колір. Ці унікальні знаки страждання були названі трояндами Сараєво. Що означають «Троянди Сараєво» для жителів міста сьогодні і як люди ставляться до «Троянд Сараєво»? Група молодих людей зі Сараєво і сусіднього Істочно опитували перехожих на вулицях Сараєво про троянди Сараєво.

Місце зйомки:

Сараєво, Боснія і Герцеговина

Час зйомки:

15.08.2013

Мови відеоролика:

боснійська, хорватська, сербська, англійська

Тривалість:

3:54

<http://www.youtube.com/watch?v=cbZLMMrJJEw>

Пам'ятник Мілану Сімовичу

«На жаль, жителі Пале дуже мало знають про Мілана Сімовича. Я була серед тих, хто проходив повз цей пам'ятник декілька разів на день 18 років, і тільки недавно дізналася про нього».

Це відео про сприйняття жителями Істочно-Сараєво (Пале) пам'ятника Мілану Сімовичу, командирові партизанського загону, який загинув під час Другої світової війни на території Югославії. Йому посмертно присвоєно звання «Народного героя». Що люди знають про цей пам'ятник? Яке повідомлення він несе? Чи важливий цей пам'ятник сьогодні, чи його забуто?

Місце зйомки:

Істочно-Сараєво, Боснія і Герцеговина

Час зйомки:

15.08.2013

Мови відеоролика:

боснійська, хорватська, сербська, англійська

Тривалість:

4:24

<http://www.youtube.com/watch?v=5HaWtI0Ywks>

Меморіальний парк Враца

«Якщо чесно, в моєму путівнику про цей пам'ятник не згадується, і тур, який ми брали, ніколи не звертався до цього пам'ятника. Ми дійсно не знаємо, де він знаходиться в місті. І не зобов'язані його відвідувати».

Це історія про національний меморіальний парк Враца, колишнє місце боїв, розташоване трохи вище Сараєво. Це історія про загибель під час Другої світової війни понад 9000 мирних жителів, а також 2000 народних героїв, противників фашизму і борців за свободу. За правління Тіто це було дуже важливе меморіальне місце в Югославії. Під час війни 1992–1995 рр. артилерія Сербської армії тут розташовувалася, щоб обстрілювати вулиці та жителів Сараєво. Після війни ця територія була знищена і забута. Команда питала пересічних людей: Що означає цей пам'ятник для них і скільки людей його відвідує? Хто відповідальний за сьогоднішній стан пам'ятника і чи є надія відновити славу парку? Чи слугує ця історія досі символом гордості і натхнення для жителів Сараєво?

Місце зйомки:

неподалік від Сараєво, Боснія і Герцеговина

Час зйомки:

15.08.2013

Мови відеоролика:

боснійська, хорватська, сербська, англійська

Тривалість:

6:04

<http://www.youtube.com/watch?v=irdHHnNdaDw>

Розділ 4:

Освітні заняття за відеороликами «Прогулянки пам'яттю»

Ці заняття можуть бути використані ведучим разом із вправами тренінгу «Прогулянки пам'яттю». Заняття були створені таким чином, щоб стати зразком для власних розробок на основі обраного відеоролика. Структура першого заняття дозволяє працювати з будь-яким із представлених відеороликів, ставлячи питання пам'яті про минуле, як такої. В основі другого заняття лежить порівняльний підхід до військового конфлікту як історичної події, та до пам'ятників, які спорудили різні сторони протистояння. Третє заняття показує як сюжет відеоролика може слугувати одним із інструментів для розкриття тематики прав людини, на прикладі свободи слова.

Моя відповідальність за пам'ять минулого

Цілі:

- Сприяти формуванню усвідомленого ставлення до пам'ятників та меморіальних місць;
- Спонукати до роздумів про форми збереження історичної пам'яті;
- Розвивати критичне мислення у сфері оцінок подій минулого;
- Спонукати до активної участі у житті громади.

45 хв.

Від 10 до 24 осіб

Комп'ютер, проектор та екран

Хід заняття:

1. Прочитуйте думку німецького журналіста і письменника Гвідо Кноппа *«Ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле...»*.
2. Запитайте:
 - Як учасники розуміють її?
 - Що може означати думка про «відповідальність за пам'ять»?
 - Як можна зберегти пам'ять про минуле?
 - Від кого / чого залежить збереження пам'яті? Які можуть бути труднощі?
3. Запропонуйте до перегляду один із відеороликів. Перед переглядом попросіть звернути увагу на думки учасників опитування та вибрати ті, які їм здалися цікавими, цінними.

4. Обговоріть:

- Про що йдеться у сюжеті?
- Яким є ставлення опитуваних до пам'ятника (пам'ятників) та чим це можна пояснити?
- Які думки, висловлені опитаними, здаються слухними, навпаки неприйнятними? Чому?
- Чому є ті, хто байдуже сприймає пам'ятники, нічого не знає про них чи не цікавився їхньою історією?
- Яким є головне послання відеосюжету?

5. Об'єднайте учасників у три групи та запропонуйте кожній групі окреме завдання:

1 група

Запропонуйте поміркувати, хто має приймати рішення про встановлення пам'ятників чи створення меморіалів? Якою має бути участь членів громади у прийнятті таких рішень?

2 група

Запропонуйте поміркувати над проблемою актуальності пам'ятників: які події чи історичні постаті варті того, щоб бути увічненими в пам'ятниках чи меморіальних знаках, комплексах? Чому?

3 група

Запропонуйте поміркувати над проблемою збереження пам'яті через формування відповідного ставлення до пам'ятників: за яких умов пам'ятники «працюють», виконують свою функцію? Якою ця функція має бути? Що для цього необхідно?

6. Проведіть обговорення результатів роботи в групах.

7. Запропонуйте учасникам висловитися з приводу пам'ятників у власному населеному пункті та закінчити одне з пропонованих речень (нехай учасники скористаються методом ПРЕС для аргументації власних думок):

- На мою думку, для нашого міста важливим є пам'ятник...
- Якби у мене була можливість, то у нашому місті я б встановив/ла пам'ятник...

8. Поверніться до висловлювання Г. Кноппа. Запитайте та обговоріть, що змінилося у розумінні думки журналіста? Якою є наша особиста відповідальність за збереження пам'яті?

«Придністровський конфлікт: два погляди на подію»

Цілі:

→ Сприяти формуванню усвідомленого ставлення до пам'ятників як форм суспільного впливу на ставлення до цінностей.

45 хв.

Від 8 до 24 осіб

Комп'ютер, проектор та екран.

Зробіть копії висновку про югославські війни (Додаток 1) і фотографії пам'яток (Додаток 2) для кожної групи.

Хід заняття:

1. Запропонуйте поміркувати над двома висловами Б. Паскаля: *«Ми пізнаємо правду не лише розумом, але й серцем»* та *«Те, що є правдою по один бік Піренеїв – є брехнею по інший»*.

2. Запитання для обговорення:

- Що міг мати на увазі філософ, говорячи про пізнання правди серцем?
- Яка різниця у цих видах пізнання?
- Чому філософ вважає, що правда може бути різною, в залежності від різних кутів зору?
- Що може впливати на сприйняття однієї і тієї ж події різними людьми?

3. Запропонуйте навести приклади історичних подій, які мали різну оцінку сучасників.

4. Проаналізуйте, які фактори впливають на людей у їхньому ставленні до таких подій.

5. Обговоріть, як впливає час на наше ставлення до подібних подій. Чи змінюються воно і чому?

6. Об'єднайте учасників у три або чотири міні-групи та надайте їм копії Додатків 1 і 2.

7. Запропонуйте їм переглянути добірку пам'ятників, пов'язаних із вшануванням пам'яті жертв югославських війн. Попросіть їх звернути увагу на місцезнаходження, зовнішній вигляд пам'ятників, кому вони присвячені і повідомлення, яке вони несуть.

8. Питання для обговорення у великому колі:

- Як ми можемо пояснити таку велику кількість пам'ятників у даному регіоні?
- Якими є основні відмінності і подібності у порівнянні цих пам'ятників?
- Як ви можете пояснити те, що пам'ятники присвячені різним соціальним групам?
- Яким чином змінювалося ставлення до цих подій впродовж кількох десятиріч?
- Як змінилося ставлення до цих пам'ятників десятиріччя тому?
- Кого ви вважаєте жертвами цих громадянських війн?

Поради ведучим:

У відповідях на останнє запитання намагайтеся уникати обговорення ієрархії страждань, але зверніть увагу учасників на складність і конкуренцію пам'яті. Погляд на пам'ятники в публічному просторі не завжди допомагає нам знайти відповіді на це питання – деякі жертви можуть бути забуті та виключені з ландшафту пам'яті. Важливо буде прийти до одного з висновків, що під час цих війн, як і всіх інших, учасники з обох сторін, незалежно від того, хто вони, переможці чи переможені, пройшли через процес дегуманізації, переслідування і втрат.

9. Запропонуйте до перегляду відеосюжети про меморіали жертвам Придністровського конфлікту у Молдові.

10. Обговоріть:

- Що подібного та відмінного у ставленні жителів Кишинєва та Бендер до меморіалів?
- Чим можна пояснити відмінності?

Поради ведучому:

Зверніть увагу, що обидва меморіали присвячено «своїм» жертвам і відображають потребу цих жертв у зосередженні уваги на саме їхній винятковій жертвості. Це призводить до змагання у меморіалізації.

11. Проведіть дискусію за методом «Займи позицію», запропонувавши визначитися щодо твердження «Подібні меморіали повинні споруджуватися, бо вони сприяють миру». Розмістіть у приміщенні таблички «*Погоджуюсь*», «*Не погоджуюсь*» та «*Важко визначитися*». Нагадайте, що в ході обговорення ті, хто змінили власну думку, можуть змінити також свою позицію, перейшовши до іншої групи.

12. Попросіть учасників дискусії почергово висловити власну позицію за методом ПРЕС, надаючи слово представникам різних груп.

13. Після дискусії обговоріть проблему: як пам'ятники можуть сприяти становленню культури миру.

14. Запропонуйте в групах розробити ідеї щодо пам'ятника миру чи пам'ятника проти війн.

Югославські війни – серія війн, що мали місце на території Югославії з 1991 по 2001 рік між шістьма югославськими республіками (Словенія, Хорватія, Боснія та Герцеговина, Сербія, Македонія, Чорногорія)

- Десятиденна війна в Словенії (1991)
- Війна в Хорватії (1991–1995)
- Війна в Боснії і Герцеговині (1992–1995)
- Війна в Косово (1998–1999), враховуючи інтервенцію НАТО в ФР Югославію.
- Озброєне повстання албанців у Прешевській долині (1999–2001)
- Конфлікт у республіці Македонія (2001)

Серйозні економічні та політичні проблеми 1980-х років і виникнення радикального націоналізму (в основному в Сербії і в подальшому – Хорватії) призвело до розпаду колишньої комуністичної і етнічно змішаної держави Югославії.

Війни відбувалися на очах світу. Було сформовано різні союзи, різні групи боролися одна проти одної. Вони закінчилися у 1990-х роках. Мирні угоди призвели до міжнародного визнання нових суверенних територій, але новоутворені країни зіткнулися з суттєвими економічними проблемами та труднощами у відновленні суспільної злагоди після злочинів щодо цивільного населення.

Поширення радикального націоналізму в 1980-х було спровоковано метою сербів створити «Велику Сербію» і подальшими відповідями інших республік. Словенія і Хорватія проголосили незалежність від Югославії в 1991 році, та Боснія і Герцеговина приєдналася до них пізніше.

Спочатку Югославська народна армія (ЮНА) прагнула зберегти єдність всієї Югославії шляхом дроблення сепаратистських урядів, але в результаті її сербської націоналістичної риторики і спроб уряду Сербії тримати всю югославську територію під контролем, ЮНА почала втрачати словенців, хорватів, косовських албанців, боснійців і македонців, які почали створювати свої власні війська. Часто, описувані як смертоносні конфлікти в Європі після Другої світової війни, конфлікти стали сумно відомі через військові злочини, пов'язані, в тому числі, з масовими вбивствами та геноцидом. У ході наступної громадянської війни в Боснії і Герцеговині, яка тривала з 1992 по 1995 рр., за різними оцінками, близько 100 000 осіб було вбито, і близько половини довоєнного населення стали біженцями або внутрішньо переміщеними особами. У липні 1995 року сили боснійських сербів вбили близько 8000 боснійських мусульман – чоловіків і хлопчиків, які шукали притулку в оголошеному ООН «безпечному районі» Потоцарі, недалеко від Сребрениці. Це були перші конфлікти з часів Другої світової війни, які офіційно кваліфікуються як геноцид. Багатьом керівникам згодом було пред'явлено звинувачення у військових злочинах. Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії (МТКЮ) було засновано ООН 1993 року для судового переслідування цих та інших злочинів. Нині МТКЮ закінчив справи стосовно 125 із 161 обвинувачених.

У період з 1991 по 2001 рік, за різними оцінками, югославські війни забрали життя від 140 000 до 1 000 000 осіб, і близько 4 000 000 осіб були переміщені.

**Меморіальна дошка, присвячена
Алексічу Срджану
Панчево, Сербія, 2010 р.**

Автор: Івана Ракиджіч-Крумес
Фото: Марко Крояч.
З книги «Пам'ятники: Мінливий вигляд пам'яті».

Монумент на честь молодого серба, убитого під час захисту свого боснійського друга у війні 1992–1995 рр. у Боснії і Герцеговині.

**Пам'ятник невинним жертвам агресії
НАТО проти Югославії
Грделіца Горге, Сербія, 2009 р.**

Фото: Марко Крояч. З книги «Пам'ятники: Мінливий вигляд пам'яті».

Пам'ятник сербським цивільним особам, убитим під час бомбардування НАТО мосту в Грделіца Горге під час конфлікту в Косово в 1999 р.

**Пам'ятник хорватським солдатам,
загиблим в 1992–1995 рр.
Мостар, Боснія і Герцеговина, 2005 р.**

Автор: Славомир Дрінковіч
Фото: Марко Крояч.
З книги «Пам'ятники: Мінливий вигляд пам'яті».

Пам'ятник хорватським солдатам, вбитим в розділеному місті Мостар у війні в Боснії і Герцеговині 1992–95 рр.

**Пам'ятник воїнам, що полягли під
час війни на захист Батьківщини
Мрконіч-Град, Боснія і Герцеговина, 2004 р.**

Автор: Міодраг Живковіч
Фото: Марко Крояч. З книги «Пам'ятники: Мінливий вигляд пам'яті».

Пам'ятник сербським солдатам, загиблим під час війни в Боснії і Герцеговині в 1992–1995 рр.

Зламане крило Скоп'є, Македонія, 2006 р.

Автор: Жарко Базескі
Фото: Марко Крояч. З книги «Пам'ятники: Мінливий вигляд пам'яті».

Пам'ятник македонським солдатам, загиблим у боях за югославську армію під час конфлікту в Словенії та Хорватії в 1991–1992 рр.

Меморіал на мосту Суаді і Ольги Сараєво, Боснія і Герцеговина, 1996 р.

Ініціатор: Муніципалітет Сараєво.
Фото: © <http://sdu.ba/>

Меморіал, присвячений жінкам, Суаді Ділберович, студентці з Хорватії, і Ользі Сучичь, жінці середнього віку з Сараєва, яких було вбито під час мирного мітингу 5 квітня 1992 р.

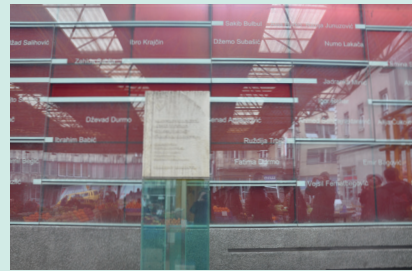
Меморіальний парк «Роворі» Горажде, Боснія і Герцеговина, 2001 р

Автор: Сєнад Пєзо
Фото: Марко Крояч. З книги «Пам'ятники: Мінливий вигляд пам'яті».

Пам'ятник воїнам Армії Боснії і Герцеговини, які загинули під час оборони міста Горажде у війні в Боснії і Герцеговині 1992–1995 рр.

Стіна пам'яті на ринку Маркале Сараєво, Боснія і Герцеговина, 1996 р.

Ініціатор: Муніципалітет Сараєво.
Фото: © Марі Луїза Соренсен , <https://repository.cam.ac.uk>

Пам'ятна дошка встановлена урядом в пам'ять про загиблих і поранених під час мінометного обстрілу на багатолюдному ринку Маркале в центрі Сараєво, під час якого 5-го лютого 1994 року 68 людей загинуло і 144 було поранено.

«Свобода слова: пам'ятник журналісту Г. Гонґадзе»

Цілі:

- Сприяти формуванню усвідомленого ставлення до свободи слова як до цінності та необхідної умови демократії;
- Розвивати критичне мислення у сфері оцінок сучасних подій;
- Спонукаати до роздумів про пам'ятники як форми впливу на суспільну свідомість;
- Спонукаати до активної участі у житті суспільства;
- Сприяти становленню власного ставлення до свободи слова.

45 хв.

Від 8 до 24 осіб

Комп'ютер, проектор та екран.

Зробіть копії біографічної довідки про Георгія Гонґадзе (Додаток 1) і фото пам'ятника (Додаток 2) для кожної групи.

Підготуйте декілька щоденних газет чи соціально-політичних журналів. Виберіть кілька статей в кожному з видань, які найбільше резонують у суспільстві сьогодні. Заклейте зміст статей таким чином, щоб учасники/ці не могли ознайомитися із цією інформацією. Переконайтеся, що ви підготували достатньо подібного матеріалу для всіх груп, принаймні, по 3-4 на кожную групу.

Хід заняття:

1. Обговоріть з учасниками заняття питання важливості незалежних ЗМІ у сучасному суспільстві. Запропонуйте поміркувати над алегоричним визначенням ЗМІ, яке дав Європейський Суд з прав людини: преса виконує важливу роль «сторожового пса» демократії.
2. Обговоріть роль журналістів у виконанні цієї важливої для суспільства функції. Запропонуйте пригадати відомі факти впливу журналістських розслідувань та публікацій на суспільно-політичне життя.
3. Запропонуйте учасникам ознайомитися з короткою біографічною довідкою про Георгія Гонґадзе (Додаток 1) та обговоріть:
 - Якими були мотиви діяльності Георгія?
 - Чому він заснував інтернет-видання?
 - Якими могли бути мотиви його переслідування з боку влади?
 - Чим можна пояснити таке тривале ведення розслідування вбивства?

4. Запропонуйте розглянути фото пам'ятника (Додаток 2), що був встановлений у Києві 2008 року. Обговоріть у групі:

- Як учасники розуміють символіку пам'ятника?
- Чому пам'ятник присвячено не лише Георгію, але й всім журналістам, які загинули за свободу слова?

5. Перегляньте відеоролик про пам'ятник журналісту.

6. Запитайте:

- Чому один із учасників опитування висловив здивування з приводу можливості встановлення такого пам'ятника?
- Чим можна пояснити той факт, що Україна посідає останні місця у рейтингу свободи слова? Яка ситуація у вашій країні? Чи відрізняється вона і чому?
- Як учасники оцінюють стан свободи слова в Україні? Якою є ваша оцінка вашої країни?
- Як, на вашу думку, пов'язані свобода слова та історичний досвід демократії?
- Чим пояснюється однаковість опитуваних у міркуваннях про важливість цього пам'ятника?

7. Запропонуйте в групах впродовж 5–10 хвилин ознайомитися з кількома актуальними загальнополітичними виданнями (газетами чи журналами) з заздалегідь заклеєними «го-стрими» публікаціями. Попередьте, що відкривати приховані статті не можна.

8. Запитайте:

- Які відчуття виникли при перегляді матеріалів?
- Хто і з яких причин може бути зацікавленим у приховуванні певної інформації?

9. Ознайомте учасників з «прихованими» матеріалами та обговоріть:

- Що нового додала ця інформація у розуміння подій, що відбуваються?
- Якою є різниця між людьми, які мають повну інформацію, та тими, хто такою інформацією не володіє?
- Наскільки важливим для сучасної людини є доступ до інформації?

10. Опрацюйте з учасниками заняття матеріали, що розкривають сутність свободи вираження поглядів (відповідно до визначених освітніх цілей).

Георгій (Гія) Русланович Гонгадзе (21 травня 1969, Тбілісі – 17 вересня 2000) – український опозиційний журналіст, відомий своїми критичними антивладними виступами. Засновник та перший головний редактор інтернет-газети «Українська правда».

17 квітня 2000 року в Інтернеті з'явилося видання «Українська правда», засноване та редаговане Георгієм Гонгадзе. У ньому, серед багатьох інших, публікувалися матеріали щодо Леоніда Кучми та його оточення. На той час Інтернет ще не був популярним видом медіа. Тому на початку вересня 2000 року (перед зникненням Георгія Гонгадзе) сервер «УП» щодня відвідувало лише 3 тисячі користувачів, і лише після початку «касетного скандалу» популярність видання неймовірно зросла (19 грудня 2000 року було зафіксовано 80 тисяч відвідувачів). Як повідомляв сам Георгій, наприкінці червня 2000 року за ним було влаштовано зовнішнє спостереження. Зокрема, невідомі особи супроводжували журналіста на автомобілі «Жигулі». Цей автомобіль вранці очікував Георгія поблизу його будинку, а ввечері – біля роботи. Стеження Георгій помітив сам.

14 липня 2000 року Георгій Гонгадзе офіційно звернувся з листом до Генерального прокурора України, у якому виклав факти щодо стеження за ним працівників міліції та невідомих осіб.

16 вересня 2000 року близько 22:30 Георгій Гонгадзе пішов з роботи, але вдома так і не з'явився. 2 листопада в лісі поблизу Таращі було знайдено обезголовлений труп. Дружина і друзі впізнали у ньому Георгія.

Восени 2000 року в Україні вибухнув касетний скандал після оприлюднення «плівок Мельниченка», які свідчили про причетність тодішнього Президента України Л. Кучми та ряду інших високопосадовців та політиків до вбивства журналіста Г. Гонгадзе.

Зникнення та вбивство Георгія Гонгадзе викликало широкий резонанс в Україні та за кордоном. Так, в Україні із акцій протесту проти зникнення та вбивства Гії почались широкомасштабні протестні дії, відомі під назвою «Україна без Кучми». Протестувальники звинувачували тодішнього президента Леоніда Кучму та його найближче оточення у зникненні журналіста і вимагали відставки Кучми та його найближчого оточення.

15 березня 2008 року Апеляційний суд міста Києва визнав винними трьох колишніх співробітників Департаменту зовнішнього спостереження та кримінальної розвідки Міністерства внутрішніх справ України у скоєні вбивства журналіста Георгія Гонгадзе і призначив їм покарання у вигляді позбавлення волі строком від 12 до 13 років.

У грудні 2010 року завершено розслідування кримінальної справи зі звинувачення О. Пукача – начальника Головного управління карного розшуку МВС України у вбивстві Гонгадзе. При цьому з О. Пукача були зняті звинувачення у вчиненні цього вбивства на замовлення. Згідно з пред'явленими звинуваченнями, О. Пукач вчинив вбивство журналіста через особисті мотиви.

30 серпня 2011 року під час судового засідання Олексій Пукач зізнався, що власноруч убив Георгія Гонгадзе. Під час цього ж судового засідання Пукач назвав замовників вбивства. За його словами, ними були Леонід Кучма, Володимир Литвин та Юрій Кравченко.

29 січня 2013 року колишній начальник Головного управління кримінального розшуку МВС Олексій Пукач за вбивство Георгія Гонгадзе засуджений до довічного ув'язнення з конфіскацією майна і заборонуою займати державні посади.

Додаток 2:
Фото пам'ятника Георгію Гонгадзе і журналістам, які загинули за свободу слова

© Igor Turzh, <http://uk.wikipedia.org>

Враження учасників з Боснії і Герцеговини, Молдови та України про семінари «Прогулянки пам'яттю»

Боснія і Герцеговина:

«Крім пам'ятників, я помічав людей, як вони рідкоються, усміхаються, або гуляють, тому що за кожним пам'ятником лежить розповідь про людських історій, про реальне життя, яке вони давно прожили, і я думаю, що це причина, чому, як тільки ми починаємо помічати пам'ятники, ми ніколи не зупиняємося – ми живемо однією з цих історій, і одна з наших історій буде чийсь пам'ятник у майбутньому».

«Я думаю, що після семінару я став більш відкритим, ніж раніше, і я можу краще зрозуміти деякі речі, які трапилися в минулому, я відчував їх більш близькими до мене, ніж раніше».

«Це допомогло мені побачити різні сторони історії і людства».

«Увічнення пам'яті значить для мене зберегти спогади так, що минуле не втрачається, і наші герої і близькі запам'ятовуються. Це також фізичне уявлення чийогось визнання події або людини. Згадування».

«Моє найбільше очікування було дізнатися більше про пам'ятники та їхню роль у нашому суспільстві, чому деякі люди нехтують ними, і чому інші знаходять їх більш визначними».

«Це допомогло мені дізнатися більше про моє місто і пам'ятники і отримати знання, які наша система освіти не змогла надати нам».

«Зараз увічнення пам'яті значить для мене щось, що більше людей мають зробити для історії Боснії і Герцеговини».

«Я навчився жити глибше в повідомленнях, які передають пам'ятники».

Молдова:

«Мені було цікаво слухати особисті історії інших людей, їхні пригоди і почуття з цього приводу».

«Це й тренінг спонсав подумати, що ми розуміємо під словом «пам'яті»».

«Я дізнався багато нового про реальні конфлікти, які пов'язані й з іншими країнами, в порівнянні з Молдовою. Це дало мені багато думок про ці випадки і як це впливає на офіційну історію».

«Завдяки «Прогулянці пам'яттю» я зрозумів краще, що зберігається в історії пам'ятника».

«Це було корисно для мене, тому що привернуло мою увагу до явних помилок, яких ми можемо припуститися в процесі з'ясування пам'яті».

«Я зрозумів, під час «Прогулянок пам'яттю» як це важливо подавати неупереджену інформацію при роботі з історичними подіями».

«Для мене це було накопиченням знань та особистого досвіду в предметі історії».

Україна:

«Для мене, мабуть, лекція про теорію історичної пам'яті була найкориснішою. Важливо розуміти речі, про які ти читав/читали люди. Знати, як правильно вони називаються».

«Трико вражає навіть не те, що більшість з тих людей, з кого ми брали інтерв'ю, не знають про ці пам'ятники чи події, яким вони присвячені, а те, що їм байдуже. Вони й не бажать нічого знати».

«Серед моїх родичів були євреї, які загинули в Радянському Союзі саме того 1943-го року. Ця будівля, на якій зараз знаходиться меморіальна дошка, – один із пунктів збору євреїв. Можливо, саме тут їм і підписали смертний вирок, принаймні так думає моя родина».

Анна Ленчовська: «Я вважаю, «Прогулянки пам'яттю» – це хороший інструмент для роботи з молоддю про питання громадянства, історичної пам'яті і сприйняття міського ландшафту. Конфлікт спогадів різних сторін про історичні події та «героїв» дуже актуальний для країн пострадянського простору. Після бурхливих подій на Євромайдані у багатьох містах звалили статуї Леніна. Проте, якою є історична пам'ять в Україні, і досі йдуть дискусії. Країни Західної Європи стикаються з проблемами різних спогадів про історію Європи у ХХ столітті. Є багато молодих людей, для яких ця історія неважлива або є спірною, бо їх батьки народилися в інших країнах – колишніх колоніях або вони є біженцями з країн з поточних конфліктів. Вони мають різні сімейні історії і ставлення до того, що є важливим для увічнення пам'яті в Європі. Оскільки зв'язки між людьми в ХХІ сторіччі стали більш горизонтальними, люди багато подорожують, а молоді люди з країн пострадянського простору часто є першими в родині, хто їде «на Захід». Відносини між людьми більше залежать від інтересів і цінностей, а не від кордонів країн. Я вважаю корисним для молодих людей з різних країн збиратися разом, обмінюватися думками та робити документальні короткометражні фільми разом».

Лаура Боєрхаут: «Семинар «Прогулянки пам'яттю» пропонує можливість познайомити молодих людей зі способами того, як історія, пам'ять війни та конфліктів використовуються в публічному просторі, і як ними зловживають. Настає момент, коли вони розуміють, що пам'ятники несуть багато повідомлень про сучасні владні відносини у суспільстві. Хоча тематика часто стосується історичних подій, які вони особисто не переживали, учасники теж можуть мати свою думку про те, як представлене минуле. Перевагою методики «Прогулянки пам'яттю» є порівняльний та міжкультурний підхід. Це дозволяє дізнатися не лише про національні пам'ятні місця, а й про процес і механізми увічнення пам'яті у всьому світі. Я твердо вірю, що об'єднання молодих людей з різним життєвим досвідом, з різних громад і країн сприяє більш відкритому погляду на пам'ять про війни та конфлікти».

Ніколас Молл: «На мій погляд, цікавим і важливим у концепції «Прогулянки пам'яттю» є те, що вона поєднує в собі два підходи. З одного боку, молоді люди працюють над темою увічнення пам'яті не абстрактно, а дуже конкретно, досліджуючи пам'ятки та об'єкти пам'яті. З іншого боку, вони створюють відео про місця пам'яті, і таким чином активно зустрічаються з проблемою – як публічно говорити про такі місця. Під час роботи над відеороликом учасники самі більше дізнаються про проблеми увічнення пам'яті. Я думаю, що важливо розвивати методику «Прогулянки пам'яттю» особливо в розділених громадах, за участю молоді «з різних сторін» – це може сприяти конструктивному вирішенню чутливих тем і відновленню мостів між розділеними громадами».

Баррі ван Дрієл: «Я сподіваюся, що ми зможемо зробити більше «Прогулянок пам'яттю» в конфліктних регіонах, там, де історії є спірними. Отже, молоді люди збиратимуться разом, щоб досліджувати, де їхні погляди на історію збігаються, а де відрізняються. Я сподіваюся, що ми можемо розробити освітні програми для цих регіонів. Мова спілкування, звичайно, є викликом, але також може бути можливістю шукати шляхи для поваги і взаєморозуміння. Необхідно багато вправ на розвиток довіри. Ми не можемо недооцінювати необхідність створення довірливої атмосфери. Ще однією проблемою є заохочення шкіл використовувати ці фільми та розробити методичні рекомендації для фільмів».

Кіра Крейдерман: «Для мене «Прогулянки пам'яттю» – це можливість говорити про історичну пам'ять з молодими людьми, викликаючи при цьому інтерес і запитання, а не суперечки і неприйняття. Це можливість побачити наскільки історична пам'ять є конфліктною на пострадянському просторі, і не тільки. І як зйомки відеороликів або обговорювання вже готових відеороликів можуть сприяти примиренню пам'яті в суспільстві. Мені подобається ідея розширення географії проекту, географії «ідентичностей» і «пам'ятників». Думаю, учасникам це дозволить бути уважними і перейматися деталями, людськими історіями і думками, чужим болем, і після цього важливо буде прислухатися до себе».

Олександр Войтенко: «Я думаю, що в проекті може бути несподівано хороше майбутнє. Цим проектом ми втручаємося в ту частину ідентичності підлітка, яка тільки формується, де досить простору не тільки для себе, а й для того минулого, яке може стати частиною цього несформованого «Я». Думаю, що можливість зробити проект міжнародним робить його не просто цікавим, але провокує цілий ряд викликів. Вони можуть бути дуже цікаві для педагогів сучасної Європи (і не тільки). Адже мова йде не тільки (а часом, і не стільки) про історії народу як про частину ідентичності, а й про те, що незалежно від національних, релігійних, трагічних або героїчних сторінок минулого, є щось, що нас всіх робить схожими. Мова йде про загальнолюдські цінності, які зрозумілі кожному».

Михайло Тяглий: «Проект можна розширити як географічно, так і якісно. Під останнім я маю на увазі те, що вже були зібрані досить цінні польові соціологічні дані – відеоматеріали. Тепер їх треба відповідним чином проаналізувати, щоб пояснити, чому респонденти по-різному ставляться до одних і тих самих місць пам'яті. З огляду на домінування в кожному кутку сучасної Європи різних моделей колективної пам'яті та саморепрезентації (конкуруючої, жертвовної або переможної) головним здобутком проекту може стати картографування цих моделей. З одного боку, розмаїття місцевих цінностей та ставлень може ускладнити сприйняття результатів проекту деякими учасниками; але з іншого, це робить проект привабливим та збагатить кожен зі сторін».

